

SÂMÂNÎ DEVLETİ'NDE TÜRKLER'İN ROLÜ*

Erdoğan Merçil

Genelde kabul edilen rivâyete göre Sâmânîler'in atası Sasani ailesinden Behram Çubin olup, bu aile İranlı bir aile idi. Buna karşılık İlhanlı veziri Reşid ed-Din Fazlullah (1248-1318) *Câmi el-Tevârih*¹ adlı eserinde Sâmânîler'in Türk asıllı olduklarını ve Oğuz boyuna mensup bulduklarını öne sürmektedir. *Câmi et-Tevârih*'de bu olay; «Oğuz hükümdarı Dukur Yavku'nun ölümünden sonra Sâmân Yavku ki asilzade idi. Maveraünnehir'de padişahlığa yükselttiler. Ona İranlılar Sâmân-Huda derler. O bütün Sâmânîler'in atasıdır» şeklinde geçmektedir. Ayrıca Osmanlı tarihçilerinden Muslihuddin Lari de *Câmi et-Tevârih*'den naklen bu bilgiyi vererek Sâmânîler'in Türk olduğunu kabul etmektedir. Bu konu üzerinde en çok duran Türk tarihçisi ise Şemseddin Günaltay olmuştur. O, yazmış olduğu «İslâm Dünyasının İnhitâtı sebebi Selçuk istilâsı mıdır?» başlıklı makalesinde² Reşid ed-Din ve Lari'ye dayanarak Sâmânîler'in Türklüğünü ispata çalışmıştır. Ancak devrin kaynaklarında bu hususta herhangi bir bilgi olmaması nedeniyle bu rivayetin doğruluğu şimdilik mümkün görünmemektedir.

Sâmânoğulları hanedanının ortaya çıkışıyla ilgili tarihî bilgiler, Sâmân'ın Abbasiler'in Horasan valisi olan Esed b. Abdullah el-Kasri (723-727/Kuseyri)'nin teşvikiyle müslüman olmasıyla ilgilidir. Nitekim Sâmân'ın daha sonra oğluna valinin adı Esed'i

* Bu yazı Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde konferans olarak verilmiştir.

1 Reşid ed-Din Fazlullah, *Câmi et-Tevârih*, Ateş nşr. Ankara 1957, II. cild, 4. cüz, s. 3.

2 Ş. Günaltay, «İslâm Dünyasının İnhitâtının Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?», *Belleten*, sayı. 5-6, Ankara 1938, s. 73-88.

vermesiyle bu tarihi olayın gerçek olduğu anlaşılmaktadır. Öte taraftan 819 tarihinde bir isyanın bastırılmasına yardımcı olmaları sebebiyle Horasan valisi (Gassan b. Abbad) tarafından Esed'in dört oğlunun mükafatlandırıldığını görüyoruz. Bunlardan Nuh Semerkant'a, Ahmed Fergana'ya Yahya Şaş'a, İlyas ise Herat'a tayin edilmişti. Böylece bu tarihten sonra Ceyhun ötesinde Sâmânî oğulları iktidarı başladı. Ancak Sâmânî Devleti'nin resmen tanınması 261/874-875 yılında oldu. Bu tarihte Abbasi halifesi el-Mu'temid, Saffariler'den Yakub b. Leys'in muhalefetine rağmen Maverâünnehr'in yönetimini resmen Sâmânîler'den Nasr b. Ahmed'e vermişti. Öte taraftan Sâmânî Devleti'nin gerçek kurucusu ise İsmail b. Ahmed oldu. Kaynaklarda kendisinin üstün yöneticilik nitelikleri anlatılmakta, hattâ yöneticiliği idealize edilmekteydi. Nitekim İsmail, Sâmânî ülkesini her yönde büyütmüş ve genişletmişti. Bu sırada Türkler Yakın Doğu'ya ilk kez gelmiyorlardı. Emevi halifeleri döneminde Doğu Horasan'da ve Maverâünnehr'de Araplar Türkler'e karşı savaşırken birçok güçlükler ile karşılaşmışlardı³. Abbasiler devrinde ise (749-1258) Türkler İslâm devletinin gerek askerî ve gerekse idarî kadrolarında etkin bir biçimde görev almışlardı. Bilhassa Türk aristokrat zümrelerine mensup beyler ile Afşin, İhşid, Bayçur oğulları gibi aileler İslâm dinini kabul ederek Abbasi Devleti'nin hizmetinde yer almışlar ve kendileriyle beraber birçok Türk kütlelerini de bu devletin hizmetine çekmişlerdi. Öte taraftan Abbasi Devleti'nin IX. yüzyıl ortalarında merkezi otoritesinin zayıflaması sonucu, bu İslâm Devleti'nin uzak köşelerinde bir takım yeni hanedanların doğmasına yol açmıştı. Bu devrede ortaya çıkan ilk sülâle Horasan'da hüküm süren Tahiriler (827-873) idi. Ayrıca Sistan'da hüküm süren Saffariler (867- takr. 1495)' de göze çarpıyor. Daha sonraki devrede ise karşımıza Abbasiler üzerinde otorite kuran Büveyhiler çıkmaktadır. Bu saydığımız devletlerin askerî kadrolarında da Türkler görev almıştır⁴.

Bu sıralarda büyüyüp gelişen Sâmânî Devleti'nde de Türkler büyük bir güce sahiptirler. Bu devlet içindeki güç dengesini kendi

3 Bu münasebetler için bk. H.D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976.

4 Bk. E. Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara 1991, s. 1-2.

lehlere çevirmeyi iyi bilen Türkler'in bu durumu tarihimiz açısından incelemeye değer görünüyor. Ancak Sâmânîler'in iktidarlarının ilk dönemlerinde ülkenin sınırlarını genişletme çabalarının sebeplerinden biri de *gayri müslim Türkler arasında müslümanlığı yaymaktı*. Sâmânîler daha önce Tahiriler'in Maverâünnehir'e yaptıkları akın ve fetih hareketlerine katılmışlardı. İsmail'in zamanında ise Uşrusana, Sâmânî hâkimiyet sahası içine alınmıştı. Bu olaylardan sonra şehirde genel düzen yeniden sağlanmış ve bazı değişiklikler yapılmıştı. İsmail 280/893-94 tarihinde Türk illerine doğru gazaya çıkmış, ganimet olarak on-onbeşbin kadar esir ve sayılamıyacak kadar çok mal ve hayvan almıştı⁵. İsmail bu sefer sırasında Taraz (Talas)'ı fethetmiş ve bu Türk şehri müslümanlığı kabul etmiştir. Yine İsmail devrinde bu kez Türkler'in Maverâünnehir bölgesine girdiklerini görüyoruz. Emir İsmail bu kalabalık Türk grubu üzerine büyük bir ordu gönderdi. Gayri Müslim Türkler'e karşı gönderilen bu Sâmânî ordusuna halktan da kalabalık bir gönüllü kitlesi katılmıştı. Bu savaşta da Sâmânî ordusu Türkleri mağlup ederek bol ganimetlerle geriye dönmüştü (291/903-904). İsmail 293/905-906 yılında da Türk illeri üzerine bir sefer yaparak birçok şehirleri fethetti⁶.

«Bu seferlerde müslüman savaşçılar, Sâmânîoğulları'nın başarı kazanmalarında önemli bir faktör idiler. Bütün bu olaylar sırasında Sâmânîoğulları ülkesinde köle ticareti gelişmiş ve hükümet için önemli bir gelir kaynağı olmuştu. Bu ticarete savaşçı özelliklerinden ötürü Türk köleleri de çok değerliydi. Sâmânîler köleleri gulâm müessesesi içinde askerî ve idarî hizmetlere hazırlamak üzere okullar açmışlardı. Zamanla bu Türk gulâmlar hem sayıca arttılar, hem de nüfuzlarını arttırdılar. 375/985 yılında Maverâünnehir'de köle başına yirmi veya otuz dirhem gibi düşük bir fiyat biçildiği anlatılmaktadır. Bunun sebebi Sâmânîoğullarının çok sayıda köleye sahip olmaları yüzünden köle ticaretini tekelleştirmeleri, piyasada ise köle fazlalığı sebebiyle fiyatların düşmesidir. Bu durumda Sâmânîler'in hizmetindeki Türkler'in sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir»⁷.

5 Bk. İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fîl-Tarih Tercümesi*, (çev. A. Ağırakça), VII, İstanbul 1986, s. 388.

6 Bk. İbnü'l-Esir, VII, s. 444 ve 457.

7 R. Frye, «Samaniler», *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, İstanbul 1988, s. 64-65.

Mizâmü'l-Mülk eseri *Siyâsetnâme*⁸'de Sâmâniler sarayında gulâm olarak adlandırılan kölelerin nasıl eğitildikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. «Bu saray okulunda gulamlara verilen eğitim, onları ileride devlet yönetiminde önderlik yapacak şekilde hazırlıyordu. Daha sonra bu Türk resmi görevlilerin ve komutanların kendileri de dışardan köleler getirterek gulam olarak yetiştiriyorlardı. Böylece orduda ve devlet yönetiminde Türklerin önemi gittikçe artıyordu»⁹. Buna rağmen kanaatimce Sâmânî yönetiminde ismi geçen ilk Türkler asilzâde sınıfından olmalıdır. (Abbasi Devleti'nde böyle idi). Nitekim bu devletin idaresinde görev alan ilk Türkler'den biri *Karategin İsficabi* idi. Onun muhtemelen asil bir Türk ailesinden ve İsficab şehri hâkimi olduğu anlaşılıyor. Karategin ilk olarak 287/900 tarihinde karşımıza çıkıyor ve Emir İsmail b. Ahmed'in Saffarilerden Amr b. Leys ile yaptığı savaşa katılıyor. Bu savaşı Sâmâniler kazanmış, Karategin daha sonra önemli görevler almıştı. Sözgelisi Cürcan valisi oldu (h. 307/919-20). Ali evladı taraftarı olan Leylâ b. Numan'ın ölümü ile sonuçlanan savaşa katıldı (6 Safer 309/16 Haziran 921). Sâmâniler'den Emir II. Nasr'ın kardeşi Yahyâ saltanat davasına kalkıştığı zaman, Karategin de bu sırada Belh valisi idi ve Yahyâ ile birleşmişti. Ancak Karategin bu mücadeleyi kaybetti. Sâmânî Emiri II. Nasr daha sonra onlarla anlaştı ve her ikisini affetti. Karategin ise 320/932 yılında güney Afganistan'daki Büst ve Ruhhac bölgesine hakim oldu. Onun buradaki hayatı uzun sürmedi. Karategin ya Zilhicce 320 veya 321/933 tarihinde Büst şehrinde ölmüş olmalıdır. Onun cenazesi İsficab'a nakledilip orada, kendisinin yaptırdığı Karategin Rıbatında gömüldü. Karategin, İmam Yusuf b. Ca'fer en-Nişaburî için Nişabur'da bir medrese dahî yaptırmıştı. Ayrıca onun İsficab şehrinde vakfettiği bir çarşı vardı. Bu şehrin fakirlerine çarşı gelirlerinden yedi bin dirhem dağıtılacaktı.

Karategin'in ölümünden sonra bu ailenin idaresi oğlu *Mansur*'un eline geçti. O aynı zamanda Sâmânî askerî teşkilâtında da görev almıştır. Mansur'u ilk tesbit edebildiğimiz olay, Rey'e yapılan bir sefer nedeniyledir. Sâmânî emiri Nûh b. Nasr tahta geç-

8 Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, trk. trc. M.A. Köymen, Ankara 1982, s. 134 vdd.

9 Frye, aynı eser, s. 65.

tikten sonra 944 tarihinde Bey şehrini Büveyhiler'in elinden almak üzere bir ordu gönderdi. Bu orduya Mansur b. Karategin de katılmıştı. Daha sonra Sâmânilerin Horasan emiri Ebû Ali b. Muhtac isyan etmiş ve olaya Mansur b. Karategin de katılmıştı. Emir Nuh bu olaylarda kendisine destek olması ve bağlılığı sebebiyle Mansur'u mükâfatlandırdı ve onu Horasan valisi tayin etti. Mansur'un karıştığı önemli olaylardan birisi Temmuz/Ağustos 950 tarihinde Emir Nûh'un emriyle Rey'e gönderilmesi idi. Mansur Büveyhiler idaresindeki Rey'e giderek Sâmâniler adına bu şehri istilâ etmişti. O daha sonra askerleri üzerinde inzibatı temin edemediğini gördü. Askerler ona danışmadan istediklerini yapıyorlardı. Mansur bu olaylar nedeniyle birkaç defa Emir Nûh'a müracaatla bu görevden affedilmesini istedi. Nihayet Sâmânî Emiri Nûh onun bu istediğini kabul ve Ebû Ali b. Muhtac'ı tekrar Horasan orduları kumandanı tayin etti. Mansur b. Karategin bu sıkıntılı günlerinden sonra çok yaşamadı ve Ağustos-Eylül 951 tarihlerinde öldü. O da İsficab'daki Karategin Rıbatı'na babasının kabrinin yanına gömüldü.

Karategin ailesinden tesbit edebildiğimiz üçüncü şahıs Mansur'un oğlu *Ahmed*'dir. Ahmed de babası ve dedesi gibi Sâmânî Devleti'nin hizmetinde görev yapmıştır¹⁰.

Sâmâniler'in hizmetinde görev yapan Türk ailelerden biri de Simcûri ailesi idi. Bu ailenin kurucusu *Simcûr ed-Devatî* (Devatî; Devetdâr : Divit taşıma ve muhafaza görevi) olup¹¹, isminin manası kesin olarak anlaşılamıyor. Ancak ismin sonundaki cûr (çur)'un türkçede rütbe ve unvan olarak has isimlerin sonunda kullanılması, Simcûr'un türkçe bir ad olduğunu açıkça gösteriyor. Simcûr'un doğum tarihi veya ailesi hakkında şimdilik bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun Sâmâniler'in daha İslâmî kabul etmemiş Türkler üzerine yaptıkları akınlar veya Türk kabilelerinin birbirlerini yağmaladıkları sırada ele geçirilmiş ve Buhara'ya getirilerek satılmış olması muhtemeldir (Söz gelisi Sebüktegin gibi). Simcûr, Sâmânî emiri I. İsmail b. Ahmed'in gulamı idi ve ilk

10 Bu aile hakkında fazla bilgi için bk. E. Merçil, «Karategin Ailesi», *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara 1988.

11 Bk. E. Merçil, *Simcûrler I*, *Tarih Dergisi*, sayı, XXXII, 1979, s. 71-88.

defa onun zamanında göreve tayin edilmişti. Simcûr'a da Karategin gibi 900 yılı civarında görev verilmiş ve Herât'da harac işleri ile ilgilenmişti. Simcûr Devatî'nin ölümü hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi tesbit edilemiyor. Ancak olayların akışından onun 318-324 tarihleri arasında öldüğünü ileri sürebiliriz.

Simcûr ailesinin ikinci reisi *İbrahim b. Simcûr*¹² idi. İbrahim Nisan-Mayıs 948'de öldü. Sem'anî *Kitâb el-Ensab* adlı eserinde onun edib, âlim ve âdil bir kimse olduğunu zikrediyor. Daha sonra Simcûrîlerin başına İbrahim'in oğlu *Ebu'l-Hasan*¹³'ın geçtiğini görüyoruz. Onun Sâmânîler'in nüfuzlu bir emiri olduğu anlaşılıyor. Nitekim Sâmânî emiri I. Abdülmelik b. Nûh onu, önemli bir görev olan Horasan Sipehsâlârlığı'na tayin etmişti. Ebu'l-Hasan Simcûrî Mart-Nisan 989'da öldü. O, valilik ve öteki memuriyetleriyle ilgili olarak görev yaptığı otuz yıldan fazla bir süre içinde Sâmânî emirleri ve halk ondan memnun kalmışlardı. Müslümanlar onun valiliği zamanında emniyet ve bolluk içinde yaşamışlardı. İlim muhiti ile ilgilenmiş ve onları daima desteklemişti. Simcûrîlerin dördüncüsü *Ebû Ali*¹⁴, Ebu'l-Hasan'ın oğlu idi. Ebû Ali de Horasan emiri tayin edilmişti. O bu mevkiî resmen elde ettikten sonra sür'atle durumunu kuvvetlendirmeye başladı. Bağımsız denilebilecek kadar kuvvetli bir duruma geldikten sonra Sâmânî Devletini ortadan kaldıracak bir müttefik aradı. Bu maksadla Karahanlı Buğra Han Harun b. Süleyman ile gizlice anlaştı. Ancak Buğra Han 992'de Buhara'yı ele geçirincede Ebû Ali'ye hiç iltifât etmedi. Ebû Ali de başka bir müttefik arayıp, kendisine yeni ortaklar bulurken, Sâmânîler ise Gazneli hanedanının atası Sebüktegin ve oğlu Mahmûd ile ittifak yapmışlardı. Böylece kuvvet dengesi bir süre daha Sâmânîler lehine devam etti. Nitekim Ebû Ali kardeşleri ve kumandanlardan onsekizi ile tutuklanmış ve Sebüktegin'e gönderilmişti. Ebû Ali ve beraberindekiler tutuklu buldukları Gerdiz kalesinde öldüler (977).

12 Bk. E. Merçil, Simcûrîler II, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı. X-XI, İstanbul 1981, s. 91-96.

13 Bk. E. Merçil, Simcûrîler III, *Tarih Dergisi*, sayı. XXXIII, İstanbul 1982, s. 115-132.

14 Bk. E. Merçil, Simcûrîler IV, *Belleten*, sayı. 195, Ankara 1986, s. 547-567.

Simcûrîler'in sonuncusu *Ebu'l-Kasım b. Ebu'l-Hasan*¹⁵ idi. Ebu'l-Kasım da Sâmânîler ve Gazneliler ile mücadele ve daha sonra Sâmânî devletini diriltmek isteyen İsmail el-Muntasır ile ittifak etmişti. Neticede Ebu'l-Kasım da beraberinde yine bir Türk kumandanı *Tuztaş* olduğu halde Gazneliler'e esir düştü ve Gazne'ye gönderildi. (Ocak-Şubat 1002) ve muhtemelen orada öldü.

Netice olarak Sâmânîler'in hizmetinde bir gulam olarak yetişen Simcûr (Gazneliler gibi) babadan oğula geçen bir beylik kurmuş ve bu aile Horasan'ı ele geçirerek Nişabur'u bağımsız beyliklerinin merkezi yapmak istemişlerdi. Ancak onlar Sâmânî Devleti'nin çöküşünden yararlanmaya ve gayelerine erişmeye muvafak olamadılar. Bunun sebebi de Simcûrîler'den daha kuvvetli bir Türk devleti olan Gazneliler'in ortaya çıkması idi.

Simcûrî ailesi ferdlerinin daha sonra Anadolu'ya geldiğini görüyoruz. Nitekim XIII. yüzyılın ortasındaki olaylarda Tercüman Tâc ed-din Simcûrî'nin de ismi geçmektedir. Ayrıca Celaled-din Karatay'ın vakfiyeleri içinde de şahit olarak Simcûrîler'e raslıyoruz.

Bu vakfiyeler Karatay'ın Kayseri yolu Zamantı nahiyesindeki kervansaray ve Konya'daki medresesi için düzenlenmişti. Bu bakımdan Simcûrîler'in Orta Anadolu'da yerleştiği anlaşılıyor.

X. yüzyılın hemen başlarında Sâmânîler'in hizmetinde görülen Türklerden biri de *Bars* adlı bir kumandandı. Bars Sâmânîler devrinde Büyük Haciblik mevkiine kadar yükselmiş ve Emir İsmail tarafından Gürgen valisi tayin edilmişti (295/907-908). İbn el-Esir onu Bars el-Kebir olarak tanımlıyor, ayrıca onun Emir İsmail öldükten sonra toplanan vergileri göndermekten vazgeçtiğini, Sâmânî tahtına geçen Ahmed'in batıya yürümesiyle de Bağdat'a gidip Abbasiler'in hizmetine girdiğini zikrediyor. Daha sonra oğlu *İbrahim* de Sâmânîlerin hizmetinde çalışmıştı. Nitekim Emir Nûh isyan eden Abdullah b. Eşhas üzerine İbrahim b. Bars kumandasında bir ordu göndermişti. Ancak bu ordu yolda giderken kumandanları İbrahim vefat etti (332/943-44). Yine Bars'ın kardeşi *Ahmed* de Emir Nûh'un hizmetinde idi. O Muhtaciler'den isyan eden

15 Bk. E. Merçil, Simcûrîler V, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı. XIII, İstanbul 1987, s. 123-138.

Ebû Ali ile yapılan savaşta bulunmuştu (336/947-48). Daha önce Ebû Ali'nin tarafına geçmiş bulunan devlet erkânından Hacib Muhammed b. Togan Emir Nûh'un emriyle idam edildi. Hacib Muhammed'in oğlu *İsmail*'de Sâ mânîler'in hizmetinde çalışmıştı. Bu olaylara karışan Türklerden biri de kaynaklarda *Fetegin* (Alptegin) *Hazinedar* olarak geçmektedir. Maiyyetindekilere kötü davranan ve Buhara'ya çağrılan Ebû Said Bekr b. Malik'in öldürülmesi olayında Gazneli Devleti'nin kurucusu Alptekin ile Fetegin de rol oynamıştı (956).

Türkler'in Sâ mânî Devleti'nin kaderi üzerindeki rol ve etkileri kesintisiz devam ediyordu. Nitekim daha önce zikrettiğimiz Ebu'l-Hasan Simcûri Horasan sipehsarlığı sırasında halka kötü davranmış, bu onun Sâ mânî emiri I. Abdülmelik b. Nûh tarafından görevden azledilmesine neden olmuştu (960). Horasan sipehsarlığına ise Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzak tayin edildi. Yeni sipehsarların tayin fermanını *Ebû Nasr Mansur b. Baykara* adlı bir Türk getirmişti. Öte taraftan Gazneli Devleti'nin kurucusu Alptegin idaresindeki Türk askerleri Buhara'da kontrolü ele geçirmişlerdi. Emir I. Abdülmelik ile veziri, askeri partinin yanı sıra Türkler'in elinden kurtulmak için teşebbüse geçtiler. İşte bu sırada İbn el-Esir'de Nectegin şeklinde geçen önde gelen kumandanlardan *İnanç Tegin* Abdülmelik'in emriyle tutuklanıp öldürülmüş, bu olay üzerine Horasan'da karışıklıklar çıkmıştı. Ancak Sâ mânî emiri bu teşebbüsünde başarılı olamadığı gibi sevmediği Alptegin'den kurtulmak için Horasan'a vali tayin etmek zorunda kalmıştı. O, 10 Şubat 961 tarihinde Nişabur'a gelerek yeni görevine başladı. Alptekin saraydaki nüfuzu sebebiyle devlet merkezinde yapılan işlerden haberdar idi. Ayrıca vezir Ebû Muhammed Bel'ami ile devlet işlerini yürütmede beraberce hareket etmek hususunda anlaşmıştı. Bel'ami vezirliğe Alptegin sayesinde getirilmiş olduğundan bu anlaşmaya tam manasıyla uyduğu anlaşılıyor.

Alptegin yeni görevine başladıktan bir müddet sonra Emir Abdülmelik attan düşerek öldü (Kasım 961). Vezir Bel'ami derhal Alptegin'e bir mektup yazarak durumu bildirdi ve Sâ mânî tahtı için en uygun adayın kim olduğunu sordu. Alptegin ölen Abdülmelik'in oğullarından birinin tahta geçirilmesini tavsiye etti. Bel'ami buna uyararak Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı tahta oturttu ise

de, o ancak bir gün emir olarak kalabildi. Bu sırada Sâ mânî sarayında Alptegin'in hâkimiyetine ve her işe müdahale eden elinden kurtulmaya karar veren muhtemelen yeni bir Türk grubu ortaya çıkmıştı. Sâ mânî hanedan mensupları ve ordu Mansûr b. Nûh'a sadakat yemini yaparak tahta geçirdiler. Alptegin ise kendi adayını zorla tahta çıkarmaya karar verdi. Bundan sonra Alptegin'in Gazneliler Devleti'ni kuracak olaylar dizisi süratle gelişti. Alptegin Aralık 961 tarihinde Nişabur'dan ayrılarak Buhara üzerine yürüdü. O Ceyhun kenarına ulaştığı sırada Buhara'da Alptegin'in bir gasıp olduğu hakkında emrindeki bazı subaylara mektuplar geldi. Bu sebepten o Buhara üzerine yürümekten vazgeçerek kendi has gulamları ile Belh'e çekildi ve daha sonra da Gazne'yi ele geçirdi (12 Ocak 963)¹⁶. Böylece Gazneliler Devleti'ni kurdu. Ancak bu olayların benzerlerine geçmişte ve X. yüzyıl içinde veya daha sonra da rastlayabiliyoruz. Türkler hizmetinde buldukları devletlerin zayıf anlarından istifade etmesini gayet iyi biliyorlar ve böyle fırsatlar ele geçirdikleri zaman da kendi istedikleri hükümdarları tahta geçirerek perde arkasından devleti idare ediyorlardı. Nitekim gerek Abbasiler ve gerekse Büveyhiler devrinde bu çeşit örneklerle raslayabiliyoruz.

Alptegin'in oğlu *Ebû İshak İbrahim* de Sâ mânîler'in hizmetinde görev yapmıştı. Ebu'l-Hasan Muhammed Simcûri, Bekr b. Mâlik'in yerine Horasan sipehsarlığına tayin edildiği zaman; bir süre sonra Sbu İshak İbrahim resmi emir ve bayrak ile onun yanına gönderilmişti (347/958-9). Öte taraftan Alptegin 13 Eylül 963 tarihinde öldüğü zaman yerine Ebû İshak İbrahim geçti. Ancak İbrahim Gazneliler Devleti'ni idarede babası kadar kudretli ve başarılı olamadı. İbrahim'in bu zayıf durumundan yararlanan sâbık Gazne hâkimi Ebû Bekr Levik, muhtemelen 964 yılı sonunda, Gazne'ye ilerlemiş ve onu mağlup ederek eski ülkesini tekrar ele geçirmişti. İbrahim bu durumda Buhara'ya kaçmak ve Sâ mânî emiri Mansûr'dan yardım istemek zorunda kaldı. İbrahim Sâ mânîler'den istediği yardımı alarak büyük bir kuvvetle geri döndü ve tekrar Gazne'ye girdi (26 Eylül 965). Ancak bu yardım suretiyle Sâ mânîler bu bölge üzerinde, hiç olmazsa ismen hâkimiyet kurmuş oldular.

16 Bk. E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 1-4.

Bundan sonra Sâmâniler Devleti'nde ön plana yeni Türk kumandanların çıktığını görüyoruz. Sâmânî emiri Mansûr'un 976 yılında ölmesinden sonra, henüz onüç yaşında bulunan oğlu II. Nûh Sâmânî Devleti tahtına çıktı. Yaşı küçük olması sebebiyle önce devlet işlerini annesi yürüttü. Bu arada Mansûr b. Nûh'un memlûklerinden *Faik el-Hasan* emir el-Hacib, Ebû Cafer Utbi'nin memlûklerinden *Ebu'l-Abbas Taş* ise hacib-i büzurg tayin edildiler ve devlet işlerinde artık bunlar söz sahibi oldular. Nitekim Ebu'l-Hasan Simcûri Horasan sipehsalârlığı görevinden azledildiği zaman (982), yerine Ebu'l-Abbas Taş tayin edildi, ayrıca ona «Hüsam ed-Devle» lakabı verildi. Ebu'l-Hasan Simcûri azledilmesine sebep olan vezir Ebu'l-Huseyn Utbi hakkında Faik el-Hassa'ya bir mektup yazarak şikayette bulunmuş ve durumu anlatarak onunla birlik olmuştu. Neticede Faik bir hile ile veziri öldürmeye karar verdi ve bunda da başarılı oldu (372/982-3).

Sâmânî emiri II. Nûh, vezirin öldürülmesiyle Türkler tarafından şehirde ortaya çıkarılan karışıklığı düzeltmesi için Sipehsalâr Taş'ı Buhara'ya çağırdı. Bu olaydan sonra Taş efendisinin oğlu olan veziri öldürenlerin peşine düştü. Ayrıca Vezir'in intikamını almayı tasarlıyor, buna uygun bir zaman bulamıyordu. Bu arada Ebû Ali Simcûri, Taş'dan Nişabur'un idaresinde vekil olmak istedi. Taş da herhangi bir endişe duymadan onu vekil tayin etti. Onun iyi niyetle belki de Simcûrileri tarafsız kılmak maksadıyla yaptığı tayin büyük bir hata idi. Zaten vezir Utbi öldürüldüğü zaman onun durumu zayıflamıştı. Bu şekildeki bir hata onun durumunu daha da kötüleştirmişti. Neticede Ebu'l-Hasan Simcûri, oğlu Ebû Ali ve Faik ile Taş'a karşı bir cephe oluşturdular. Bu ittifakın çalışmaları neticesini vermekte gecikmedi, Taş görevinden azledilmiş ve yerine Horasan sipehsalârlığına tekrar Ebû'l-Hasan Simcûri tayin edilmişti (986). Taş görevinden de azledildikten sonra Nesa ve Ebiverd'i idareyle görevlendirdi ve de bu bölgeye gitmeyerek Serahs'da bekledi. Onun ordusunun ileri gelenleri Sâmânî sarayına mektupla bildirerek Hüsam ed-Devle'nin görevinin değiştirilmesini istediler. Ancak bu da etkili olmadı. Taş bu durumda Büveyhiler'den Cibâl kolunun başına geçmiş olan Fahr ed-Devle Ali'den yardım istedi. Fahr ed-Devle Taş'a yardım hususunda elinden gelen herşeyi yapacağını bildirdi. Nitekim ikibin ki-

şilik Türk ve Arablar'dan oluşan bir kuvveti Taş'a gönderdi. Ebu'l-Hasan Simcûri onunla yaptığı mücadeleyi kaybederek Nişabur'u terketti ve kendi bölgesi olan Kuhistân'a gitti.

Ebu'l-Hasan Simcûri daha sonra Büveyhiler'den Fahr el-Devle'nin rakibi ve Fars hakimi olan Şeref ed-Devle'den yardım istedi. Emir Şeref ed-Devle de iki bin süvari gönderdi. Faik de büyük bir kuvvetle Ebu'l-Hasan Simcûri'ye katıldı. Böylece Ebu'l-Hasan büyük bir ordu toplayarak Nişabur'a doğru harekete geçti. Taş da kendi ordusu ile onlara karşı çıktı. İki taraf arasındaki savaş Taş'ın mağlubiyeti ile neticelendi (2 Aralık 987). O savaş meydanını terk ederek Curcan'a kaçtı ve orada veba hastalığından öldü. Utbi'ye göre bu sırada «... İktidar Türkler'in eline geçmiş, vezirlerin emirleri tatbik edilmez» olmuştu.

Öte taraftan *Taş'ın oğlu* (Puser-i Husam ed-Devle) da Sâmânîler'in hizmetinde yer almış ve İsmail el-Muntasır devleti diriltmeye çalıştığı sırada Harezmsah tarafından gönderilen bir orduyla yapılan savaşta ölmüştü.

Ancak Taş'ın ölümünden sonra da Sâmânîler Devleti'nde hizmet gören Türkler arasındaki üstünlük mücadelesi devam etti. Sâmânî emiri Nûh b. Mansûr, Simcûri ailesinin devleti içindeki kudretini kırmak ve bunun için de başka bir Türk'ten yararlanmak istemişti. Bu da Faik el-Hassa idi. Ebû Ali Simcûri Faik ile yaptığı savaşı kazandığı gibi Horasan emirliğine de tayin edilmişti (990). Sâmânî emiri, Buğra Han Harun 992'de Buhara'ya yürüdüğü zaman ülkeyi Faik'in kurtarabileceğini düşünerek onu Semerkand'a gönderdi. Faik hududa ulaştığı zaman Buğra Han onun üzerine hücum etti. Horceng yakınındaki savaşta Faik mağlup oldu. Kaynakların ittifakla belirttiği üzere onun mağlubiyeti Buğra Han ile gizlice anlaşması ve ihaneti sebebiyle olmuştu. Nitekim Faik Buğra Han'ı Buhara'da istikbâl ederek itaatini bildirdi (992). Daha sonra o Belh'e vali tayin edildi. Faik Buğra Han'ın aynı yıl içinde ülkesine döndüğünü haber alır almaz, Buhara'ya hâkim olmak için harekete geçti. Buna mukabil Nûh'un gönderdiği Sâmânî ordusu şiddetli bir savaştan sonra Faik'i mağlup etti. Bu savaştan çok az kişiyle kurtulabilen Faik için Ebû Ali'ye sığınmaktan başka çare yoktu. Sâmânî meliki Nûh, Ebû Ali ile Faik'in

aleyhindeki ittifakını işittiği zaman onları yola getirecek ve bu tehlikeyi ortadan kaldıracak bir üçüncü şahıs aramaya başladı. Neticede bu seçim başka bir Türk, Gazneliler hanedanı atası Sebüktegin (977-997) üzerinde oldu. Nitekim Faik ve Ebû Ali 994 tarihinde Sâmânî-Gazneli ittifakına karşı savaştılsa da mağlup oldular. Bu iki müttefik ertesi yıl Gazneli Mahmud'u mağlup ederek -ilk kez- Nişabur'u ele geçirdiler. Ancak Gazneliler aynı yıl içinde Tus savaşında bu iki müttefiki tekrar yendiler. Ebû Ali ve Faik savaş sonrası kaçıp kurtulanlar arasında idi. Faik daha sonra Ceyhun'dan geçerek Karahanlılar'ın ülkesine girmeye muvaffak oldu ve samimiyetle karşılandı. Öte taraftan Sebüktegin Sâmânîler'in Karahanlılar ile Katvan bozkırı arada hudud olmak üzere bir anlaşma yapmalarını sağladı. Bu anlaşmaya göre, Faik de Semerkant valisi oluyordu. Emir Mansur zamanında Faik tekrar Sâmânî Devleti'nin işlerine karışmış ve iktidar büyük ölçüde onun elinde kalmıştı. O Gazneliler tahtına yeni geçen Sultan Mahmud'a karşı öteki Türk kumandanları Begtüzün ve Ebu'l-Kasım Sımcûri'yle ittifak meydana getirdi ise de Merv civarında yaptığı savaşı kaybetti (16 Mayıs 999). Faik Buhara'ya kaçtı ve aynı yılın yaz mevsiminde öldü.

Sâmânîler'in son devrelerinde zikri geçen Türk kumandanlarından biri de İnanç Hacib idi. O, yine bu sıralarda yıldızı parlayan Begtüzün ile birlikte Buhara'ya izinsiz gelen Faik'i mağlup etmişti (381/991-92). Daha sonra Karahanlı Buğra Han Buhara'ya ilerlediği zaman Sâmânî emiri Mansur, İnanç Hacib idaresinde bir orduyu Buğra Han'a karşı gönderdi. İki taraf arasındaki savaşı Buğra Han kazanmış, İnanç Hacib esir düşmüş ve Türkistan'a gönderilmişti (992).

Bu arada *Begtüzün* ise Horasan sipehsalârlığına kadar yükselmişti (997). Öte yandan Faik, muhtemelen, Begtüzün'ü kıskanıyor ve Ebu'l-Kasım Sımcûri'ye mektuplar yazarak onun üzerine yürümeğe teşvik ediyordu. Bu teşvik semeresini vermekte gecikmedi. Nihayet iki taraf arasında yapılan savaşı Begtüzün kazandı (998). Bu netice Faik'in hayal kırıklığına ve üzülmüne sebep oldu. Gazneli Sultan Mahmud ise bir süre sipehsalârlık yaptığı Horasan'dan vazgeçmek istemiyordu. Bu durum Begtüzün ile Faik'in birleşmesine ve onların güvenemedikleri Melik Mansûr'un

tahttan indirilmesine ve gözlerine mil çekilmesine sebep oldu. Onun yerine tahta küçük kardeşi Ebu'l-Fevaris'i geçiren bu iki müttefike Ebu'l-Kasım Sımcûri de iltihak etti. Bu yeni ittifak Sultan Mahmud karşısında Merv civarında başarısız kalmıştı (999). Begtüzün daha sonra Sultan Mahmud ile yeniden mücadeleye başladı ise de bunda başarılı olamayarak Buhara'ya kaçmak zorunda kaldı. Ancak Karahanlılar aynı yıl Ekim'i'nde Buhara'ya girdiği ve Sâmânî Devleti'ne son verdiği zaman, Begtüzün beraberinde *Ymaltegin Faiki* olduğu halde onların ordugâhına gitmiş ve tutuklanmıştı. Belki Begtüzün de Sâmânî emiri Abdülmelik ve diğerleriyle beraber Özkend'e gönderilmişti.

Bir süre sonra Melik Nuh b. Mansûr'un oğlu İsmail Özkend'den kaçmaya muvaffak olmuş ve «El-Muntasır» lakabını alarak Harezmi'ye gitmişti. İsmail, Sâmânî Devleti'ni yeniden canlandırmak teşebbüsünde idi ve onun etrafında Sâmânîler'e sadık kalabalık bir taraftar kitlesi toplanmıştı. Bu sırada İsmail'in ordusuna *Arslan Balu* (Yalu) adında bir Türk kumanda ediyordu. Ebu'l-Kasım Sımcûri de onunla beraberdi. İsmail ve Arslan Balu başlangıçta Karahanlılar'a karşı başarılı oldularsa da, Gazneliler karşısında aynı muvaffakiyeti sağlayamadılar. İsmail bu olayın suçlusu olarak Arslan Balu'yu görmüş ve kendisine tahakküm ettiği iddiasıyla öldürmüştü (1001).

Sâmânîler'in Oğuzlar ve Selçuklular ile de münasebetleri vardı. Selçuk Bey Cend'de bir beylik kurduktan sonra Sâmânîler Karahanlılar'a karşı ondan yardım istediler. Selçuk Bey istek üzerine bu mücadelelerin birinde oğlu *Arslan Yabgu* kumandasında bir kuvvet gönderdi. Bu yardımcı kuvvet Sâmânîler'in Karahanlılar'ı mağlup etmesini sağladı. Böylece Sâmânîler, Karahanlı hududu üzerinde Nûr-ı Buhara (Nur-Ata) denilen yerde Selçuklular'a bir yurt verdi. Daha sonraki devrede Buğra Han 992'de ele geçirdiği Buhara'dan geri çekilirken halk intikam maksadıyla onun ordularına saldırarak birçok kişiyi öldürdüler. Bu saldırı sırasında Melik Nuh'un kendi tarafına çekmeğe muvaffak olduğu Selçuklu Türkmenleri de Buhara halkı ile beraberdi.

İsmail el-Muntasır da devleti yeniden diriltmek için Karahanlılara karşı mücadele verdiği sırada bir ara Oğuzlar'ın yardımıyla başarılı neticeler almıştı.

Netice olarak Sâmânî Devleti'nin kuruluş tarihi olan 874-5 tarihinin üzerinden yirmibeş yıl geçtikten sonra Türklerin bu devletin siyasetinde aktif bir rol oynamağa başladığını görüyoruz. 900'lerden sonra devletin kaderi yavaş yavaş Türkler'in eline geçmiş ve Türkler'den sağladıkları destek ile Sâmânîler varlıklarını idame ettirebilmişlerdi. Ayrıca Sâmânîler'in mirası için Türkler arasında kıyasıya bir mücadele oldu. Bu mücadeleye Sımcûriler, Karahanlılar ve Gazneliler katıldı. Bunlar arasından Gazneliler üstün çıktı.

Sâmânîler'in Türkler için faydalı bir yönleri de onlar arasında İslâm dinini yaymak çabaları olmuştu. Nitekim Satuk Buğra Han'ın Karahanlılar'a sığınmış Ebû Nasr adlı bir Sâmânî şehzadesi veya o devrede İslâmı öğretmek için Sâmânî ülkesinde faaliyette bulunan vaizler ile karşılaşması İslâm dinini kabulüne sebep olmuş ve Karahanlılar'ın kaderi değişmişti.

Sâmânîler'in Türk Devletleri üzerindeki etkili olduğu başka bir yön ise teşkilât alanında görülüyor. Özellikle Abbasi devlet teşkilâtından faydalanan Sâmânîler, bu devlet teşkilâtını kendi idarelerinde çalışan memurların Gazneliler hizmetine geçmeleriyle Gazneliler, Nizamü'l-Mülk (1018-1092) gibi bir devlet adamı vasıtasıyla da Selçuklular üzerinde etkili olmasında rol oynamışlardı. Bu bakımdan Sâmânî tarihini Türk tarihinden ayrı olarak düşünmek doğru değildir ve gerek siyasi gerekse kültür ve teşkilât tarihi açısından dikkatle incelenmesi gerekir.